

24/2

De Russische aanval op Oekraïne:
een keerpunt in de geschiedenis

Voorwoord

De Russische aanval op Oekraïne vorig jaar heeft vergaande consequenties voor de Europese veiligheid en mondiale stabiliteit. De oorlog is niet alleen een Oekraïense strijd. Het is ook onze strijd.

Het begin van de aanval op 24 februari 2022, kortweg 24/2, heeft een betekenis die te vergelijken valt met andere keerpunten in de geschiedenis. Niet voor niets sprak de Duitse bondskanselier Olaf Scholz van een 'Zeitenwende'.

De uitkomst van de oorlog in Oekraïne is bepalend voor onze toekomstige veiligheid en welvaart. De afloop hangt af van de gevechtsbereidheid van Oekraïne en Rusland en van de internationale bereidheid om schouder aan schouder te blijven staan en hulp te blijven bieden aan Oekraïne.

We moeten er rekening mee houden dat de oorlog lang voortduurt en dat we nog decennia te maken zullen hebben met de gevolgen van 24/2. Er staat veel op het spel. Met deze publicatie geven wij inzicht in de betekenis van de oorlog voor de wereld en voor Nederland, nu en in de toekomst.

Nederland steunt Oekraïne op diverse manieren. Ook de AIVD en de MIVD leveren een waardevolle bijdrage, bijvoorbeeld door Oekraïne te helpen zich te weren tegen Russische digitale aanvallen op vitale infrastructuur en energievoorzieningen. Wij zijn trots op deze bijdrage en op onze mensen, die beschermen wat ons dierbaar is.

Erik Akerboom (directeur-generaal AIVD) en generaal-majoor Jan Swillens (directeur MIVD)

Inleiding

De antiwesterse agressie van Rusland vormt een ernstige bedreiging voor de Europese en mondiale veiligheid, de internationale rechtsorde en de democratische rechtsorde in veel landen. Al in 2014 toonde Rusland met de inname van de Krim en de militaire bezetting van een deel van de Donbasregio zijn ambities ten opzichte van Oekraïne. Met de grootschalige militaire invasie van 24 februari 2022 ontketende Rusland de grootste oorlog in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog.

Op dit ogenblik is Oekraïne het grootste slachtoffer van de Russische agressie. Deze oorlog heeft echter ook vergaande gevolgen voor de veiligheid van Nederland en Europa. Onze open en democratische samenleving ondervindt de directe en indirecte gevolgen op economisch, militair, diplomatiek en maatschappelijk vlak. Stijgende energiekosten, hogere voedselprijzen, verspreiding van desinformatie, spionage en dreiging met nucleaire wapens dragen bij aan onzekerheid over wat ons te wachten staat. Sinds het einde van de Koude Oorlog zijn de internationale verhoudingen, vooral tussen Rusland en het Westen, niet eerder zo gespannen geweest. Verdergaande escalatie is voorstelbaar. Dit alles is reden tot ernstige zorg.

De AIVD en de MIVD doen gezamenlijk onderzoek naar de dreiging die uitgaat van de Russische staat. We verzamelen inlichtingen uit gevoelige operaties met inzet van menselijke bronnen en technische middelen. Op basis daarvan identificeren en duiden we de dreiging. Zo nodig treden we op om dreigingen richting Nederland en Europa tegen te gaan. Om de onderliggende operaties te beschermen, delen we de details van deze analyses alleen in kleine kring.

Met deze gezamenlijke publicatie leveren we een bijdrage aan een geïnformeerd beeld van de oorlog in Oekraïne en zijn betekenis voor Nederland, een jaar nadat Rusland zijn grootschalige invasie van 2022 in gang zette. Daarnaast willen we de weerbaarheid van onze samenleving versterken door het bewustzijn over de dreiging die uitgaat van de Russische staat te vergroten. Deze publicatie weerspiegelt de essentie van onze inlichtingen over die dreiging. Zij past daarmee bij de toenemende transparantie die we als inlichtingen- en veiligheidsdiensten in een democratische rechtsorde nastreven: open waar het kan, gesloten waar het moet.

In deze publicatie bekijken we allereerst terug op de ontwikkelingen sinds 24 februari 2022. We beschrijven hoe Rusland zijn rol in de wereld ziet en hoe het handelt om zijn doelen te bereiken. We gaan daarbij thematisch in op een aantal elementen die Rusland daarbij inzet, zoals de krijgsmacht, cyberoperaties, beïnvloeding en spionage. Tenslotte belichten we de impact op de Nederlandse samenleving, gezien vanuit het perspectief van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

De geopolitieke dimensie

Onder leiding van president Poetin eist Rusland als zelfverklaarde grootmacht het recht om de wereldorde vorm te geven naar eigen inzicht, in de eerste plaats in de eigen regio maar ook daarbuiten. Rusland verzet zich tegen een democratische wereldorde waarin landen hun eigen lotsbestemming kiezen en eist een eigen invloedssfeer op waarin Russische politieke, economische, militaire en culturele belangen bepalend zijn. Om respect af te dwingen is de Russische president bereid grote risico's te nemen. Het regime van president Poetin gaat militaire avonturen aan, organiseert binnenlandse repressie, hackt, liquideert vijanden, ligt dwars in internationale organisaties, probeert verdeeldheid te zaaien in het Westen, gebruikt de gaskraan om het Westen te chanteren, escaleert zijn nucleaire retoriek, en probeert een grotere stempel te drukken op de wereldorde.

Met de invasie van Oekraïne confronteert Moskou Europa voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog met een grootschalige interstatelijke oorlog op Europees grondgebied. President Poetin heeft met de invasie duidelijk gemaakt dat hij bereid is grootschalig geweld te gebruiken tegen een soevereine staat. Rusland schendt daarmee de internationale rechtsorde en ondermijnt de Europese veiligheid, die gestoeld is op de afspraak dat grenzen alleen in onderling overleg tussen landen kunnen worden aangepast en dat militaire agressie tegen buurlanden uit den boze is. De grootschalige invasie van 2022 gaat aanzienlijk verder dan eerdere Russische militaire agressie tegen zijn buurlanden, zoals tegen Georgië in 2008 en sinds 2014 tegen Oekraïne.

De oorlog is in president Poetins visie breder dan alleen het conflict in Oekraïne. Moskou beschouwt zich al jaren in een existentieel conflict met het Westen. De vastgelopen militaire campagne van Rusland in Oekraïne, de verharde opstelling en toegenomen eensgezindheid van het Westen en de wens tot NAVO-toetreding van Zweden en Finland leiden ertoe dat Moskou zich bevestigd voelt in zijn wereldbeeld van een Rusland dat is omsingeld door een vijandig Westen.

De Russische besluitvorming in de aanloop naar en tijdens de oorlog was gemankeerd door verkeerde inlichtingen, aannames, gebrek aan transparantie en zelfoverschatting. Op basis van deze gemankeerde besluitvorming neemt president Poetin voortdurend grote risico's waarmee hij de regionale maar ook de mondiale veiligheid in gevaar brengt. De grootschalige Russische invasie in Oekraïne is de extreme uitkomst van dit besluitvormingsproces. De invasie heeft aangetoond dat de interne kritiek en controle – de *'checks and balances'* – die tot op zekere hoogte nog leken te bestaan binnen het Russische regime, ernstig zijn verzwakt. Besluiten worden uitsluitend genomen door president Poetin en een klein aantal vertrouwelingen. Hiermee is de onvoorspelbaarheid van Ruslands optreden sterk gegroeid.

Tussen de geopolitieke intenties van president Poetin en de militaire realiteit in Oekraïne zit een groot gat. Als onderdeel van zijn strijd tegen het Westen stelt president Poetin in het openbaar als doel dat Oekraïne moet worden 'gedenazificeerd' en 'gedemilitariseerd', maar het is voor de hoge militairen en beleidsmakers in Moskou onduidelijk hoe hij dat doel precies definieert. Als gevolg daarvan heeft Moskou geen heldere oorlogsstrategie meer, maar ontvouwen de Russische oorlogsinspanningen zich op basis van ad-hocbesluiten van president Poetin.

Oorlog verzwakt Russische invloed in eigen regio

Moskou maakt zich zorgen over de staat van zijn relatie met China. Die relatie werd tijdens de topontmoeting tussen de presidenten Poetin en Xi aan de vooravond van de Olympische Spelen in februari 2022 nog door beide landen publiekelijk omschreven als uniek in de wereldgeschiedenis en als het fundament van een nieuwe wereldorde. In realiteit heeft de oorlog in Oekraïne ertoe geleid dat Rusland nog meer de onderliggende partij is geworden in een ongelijkwaardige relatie met China.

De veranderende geopolitieke balans in de relatie met China staat niet op zichzelf. De invloed van Moskou in de Kaukasus en Centraal-Azië staat eveneens onder druk. Terwijl Moskou zijn aandacht en middelen overwegend focust op Oekraïne, kijken andere buurlanden actiever om zich heen en staan ze meer dan voorheen open voor alternatieve allianties en partnerschappen. Ook grotere regionale machten zien openingen ontstaan op plekken waar Rusland voorheen een onbetwiste leidende rol had. Hoewel dergelijke verschuivingen – als ze doorzetten – zich niet van de ene dag op de andere voltrekken, leidt de tanende Russische invloed ook op geopolitiek (regionaal) vlak tot grotere onvoorspelbaarheid. De Russische agressie in Oekraïne heeft bijgedragen aan meer voorzichtigheid en afstandelijkheid vanuit Ruslands buurlanden in hun verhoudingen met Rusland. Het ontbreekt Moskou echter dikwijls aan de benodigde kritische reflectie op de eigen rol in de ontstane regionale situatie en verhoudingen.

Zelfs de zeer loyale Russische bondgenoot Belarus lijkt enige afstand te houden van Moskou en weigert al vanaf het begin om zelf direct deel te nemen aan de oorlog. Dat neemt niet weg dat Belarus een grote betrokkenheid heeft bij de oorlog. Zo liet Minsk toe dat Rusland vanaf zijn grondgebied Oekraïne binnenviel en raketten afschoot op Oekraïense doelen. Daarnaast helpt het Belarussische leger met de training van Russische militaire eenheden voor inzet in Oekraïne. Ook proberen Belarus en Rusland voortdurend het beeld van een dreiging van een militaire invasie te creëren. Zo dwingen ze samen Oekraïne kostbare militaire middelen van de frontline in het zuidoosten weg te trekken voor de verdediging van de grens met Belarus.

Daarnaast legt president Poetin sinds de zomer steeds meer nadruk op de vermeende strijd tegen de NAVO in Oekraïne, mede om daarmee het draagvlak voor de oorlog onder de eigen bevolking te vergroten. De militaire tegenslagen in Oekraïne en de steeds intensievere westerse sancties zorgen voor toenemende druk op president Poetins extreem gecentraliseerde bestuursmodel. Niettemin zijn er vooralsnog geen indicaties dat het regime op instorten staat. Mocht het regime daadwerkelijk ten val komen, dan zijn het verloop en de gevolgen daarvan moeilijk te voorspellen.

De Russische militaire capaciteiten zijn sinds 2008 gegroeid en Rusland voelt zich in de huidige omstandigheden meer bedreigd door het Westen. Hiermee is een militair conflict tussen Rusland en de NAVO voorstelbaar geworden. Hoewel president Poetin op korte termijn waarschijnlijk geen militair conflict met de NAVO wil initiëren, kunnen miscommunicatie en misverstanden tot een onbedoelde of ongewilde escalatie leiden. Russische militaire concepten en doctrines dichten een belangrijke rol toe aan het uiten van nucleaire dreigementen en voorzien in geval van militaire escalatie ook in de daadwerkelijke inzet van nucleaire wapens. Daarom is het gevaar van miscommunicatie en onbedoelde escalatie zorgelijk.

Het militaire verloop van de invasie

Het militaire verloop van de invasie kenmerkt zich door diverse fasen. Voorafgaand aan de invasie was sprake van een maandenlange Russische troepenopbouw langs de Oekraïense grens. Rusland voerde hierbij de militaire en politieke druk op Kyiv en de NAVO steeds verder op. De eerste fase van de invasie begon op 24 februari 2022 met grootschalige offensieven. De aanvankelijke militair-operationele doelstelling van Moskou was de verovering van geheel Oost- en Zuid-Oekraïne, inclusief de hoofdstad Kyiv en de kust van de Zwarte Zee, en het neutraliseren van de Oekraïense strijdkrachten. Toen duidelijk werd dat de initiële doelen niet konden worden behaald, stelden de Russen hun doelstelling bij. Op 31 maart begonnen Russische eenheden zich terug te trekken rond Kyiv en Noordoost-Oekraïne. In deze tweede fase richtte de Russische krijgsmacht zich op de inname van steden zoals Marioepol en Iziom als voorbereiding op een grootschalige offensief om de Donbas in de zomermaanden in zijn geheel te veroveren. De Russische krijgsmacht slaagde hier echter niet in, en verloor tijdelijk het initiatief.

Vanaf juli begon de derde fase. Hierin namen de Oekraïense strijdkrachten het initiatief over en lanceerden succesvolle tegenoffensieven in Charkiv en Cherson Oblasten. Dit ging vanaf oktober gepaard met een intensivering van de Russische luchtaanvallen op kritieke civiele en militaire infrastructuur, waaronder de elektriciteitsvoorzieningen.

Tussen september en november was de vierde fase, met de Russische terugtrekking uit Cherson en de consolidatie door de Russen van het resterende veroverde gebied. Rusland speelde in deze fase troepen vrij met de gedeeltelijke mobilisatie die Moskou in september afgekondigde en doordat de frontlinies korter werden.

Rusland schiep hiermee tijdens een vijfde fase in deze winter de voorwaarden voor het herpakken van het initiatief. Hiermee staan we mogelijk aan vooravond van een nieuwe fase die uitmondt in een Russisch lenteoffensief.

Momenteel lijkt Moskou als belangrijkste militaire doel te hebben de vier illegaal geannexeerde provincies volledig te veroveren en te behouden. Ook deze afgeschaalde militaire ambitie blijkt zeer moeilijk te realiseren voor de Russische strijdkrachten. Grote delen van de betreffende provincies zijn nog steeds in Oekraïense handen. Om het veroverde Oekraïense grondgebied te verdedigen heeft het Russische leger honderden kilometers aan defensieve linies ingericht. Westerse militaire steun aan Oekraïne is van cruciaal belang voor het vermogen van de Oekraïense strijdkrachten om weerstand te kunnen bieden aan de Russische militaire ambities en verloren grondgebied terug te kunnen veroveren.

Russische landstrijdkrachten

Na een jaar van militaire tegenslagen in Oekraïne heeft Rusland grote materiële en personele verliezen geleden. De Russische strijdkrachten kampen met meerdere samenhangende structurele problemen, zoals een voortdurend laag moreel en logistieke tekortkomingen. Hierdoor waren de Russische landstrijdkrachten voor het invallen van de winter niet meer in staat om grootschalige offensieve operaties uit te voeren.

Met de in september 2022 afgekondigde mobilisatie, de inzet van huurlingen van de paramilitaire organisatie Wagner en de import van militair materieel uit landen als Belarus, Iran en Noord-Korea hoopt Moskou deze problemen op te lossen, en is het hier voor een deel ook in geslaagd.

Russische luchtstrijdkrachten

Ondanks de grote inspanningen en aangerichte schade zijn de rol en het effect van de Russische luchtstrijdkrachten in de oorlog in Oekraïne beperkt. Op het slagveld is de inzet van tactische gevechtsvliegtuigen, helikopters en luchtverdedigingssystemen ter ondersteuning en bescherming van Russische grondtroepen niet doorslaggevend; niet in de aanval, en niet in de verdediging. Hoewel Rusland, zeker in het begin, over aanzienlijk meer en modernere toestellen en wapens beschikte dan Oekraïne, bleek het niet in staat om luchtoverwicht te verkrijgen. Hierdoor blijft Oekraïne in staat om Russische grondtroepen te bestoken met luchtaanvallen en (raket)artillerie.

De Russische strategische luchtstrijdkrachten probeerden in de eerste zes maanden van het conflict vooral de Oekraïense aanvoer van troepen, wapens en munitie naar het front te verstoren. De aanvallen op spoorwegen, depots en defensiebedrijven in het Oekraïense achterland leidden tot aanzienlijke aantallen burgerslachtoffers en nevenschade, maar hadden uiteindelijk slechts een beperkt militair effect.

Vanaf oktober 2022 ging Moskou over op een andere luchtstrategie; grootschalige aanvallen met kruisvluchtwapens en Iraanse drones op Oekraïense energie-infrastructuur. Deze strategie is niet langer direct gericht op versterking van de Oekraïense militaire capaciteit, maar vooral op ondermijning van de economie, waaronder de defensie-industrie, en het moreel van de bevolking. Op deze manier probeert Moskou waarschijnlijk met de beperkte resterende langeafstandswapens zo veel mogelijk druk op Oekraïne uit te oefenen.

Russische zeestrijdkrachten

De Russische zeestrijdkrachten in de Zwarte Zee spelen een beperkte rol, ondanks extra versterkingen in de maanden voorafgaand aan de oorlog. Hoewel in de eerste weken van het conflict de Russische marine in de Zwarte Zee sterk de overhand had en zich zelfs leek voor te bereiden op een amfibische landing op de zuidkust van Oekraïne, is van dit overwicht geen sprake meer. Het verlies van de kruiser Moskva, de Russische aftocht van Slangeneiland en de Oekraïense aanvallen op Russische maritieme infrastructuur, onder meer met onbemande vaartuigen, hebben de slagkracht van de Russische marine verzwakt.

Sindsdien is de rol van de Russische schepen en onderzeeboten in het conflict beperkt. Zij richten zich nu op het leveren van logistieke ondersteuning aan gevechtseenheden op het land en op het lanceren van raketten tegen landdoelen in Oekraïne, waarmee Moskou eveneens de Oekraïense economie en moreel probeert te ondermijnen.

Kernwapens, biologische en chemische strijdmiddelen

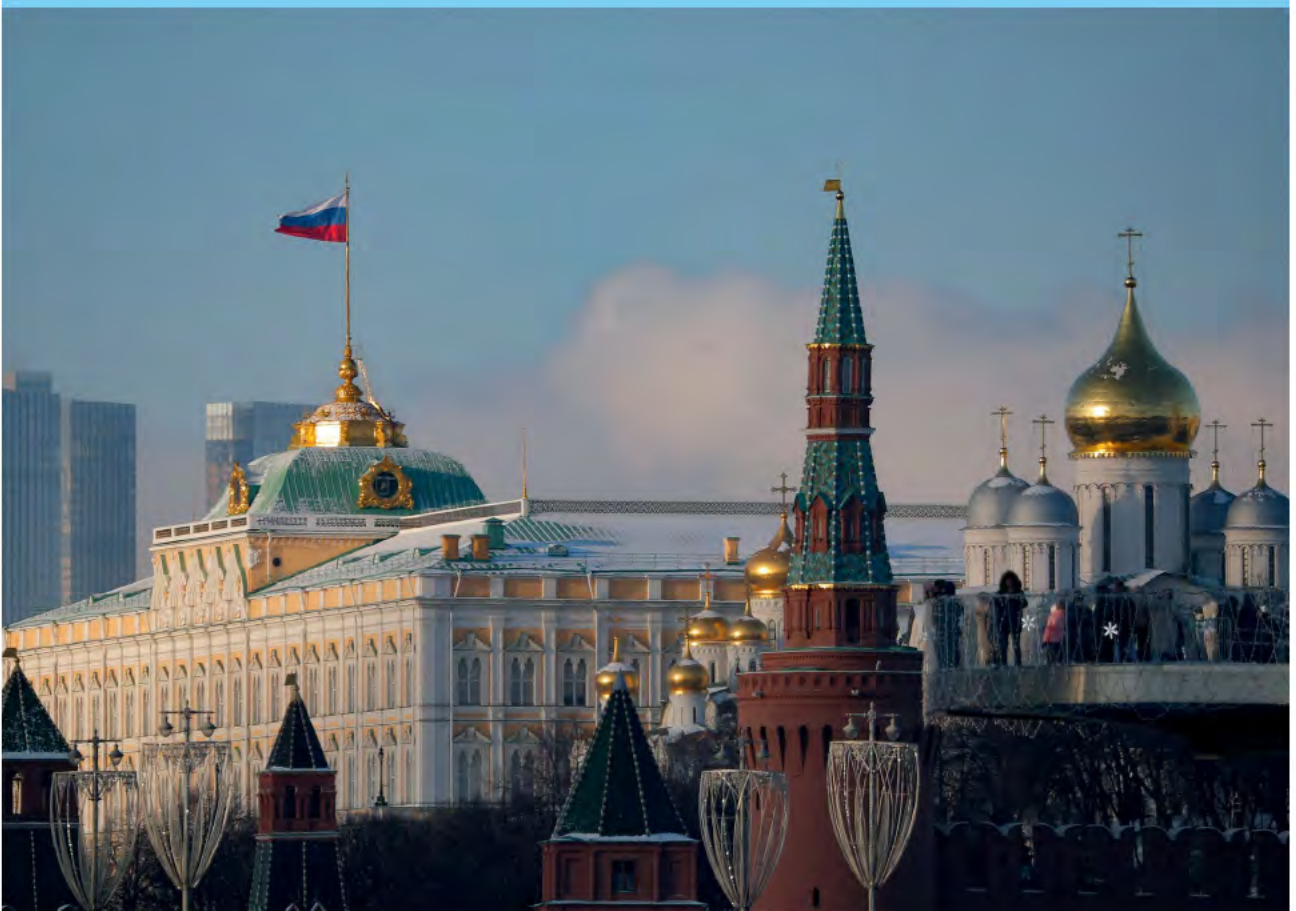
Rusland beschikt met afstand over het meest uitgebreide en diverse arsenaal aan non-strategische (tactische) nucleaire wapens ter wereld. Het heeft - soms uiterst moderne - middelen, zoals ballistische raketten en kruisvluchtwapens die geschikt zijn voor de inzet van kernwapens, en beschikt waarschijnlijk over 1.500 tot 2.000 operationele kernladingen. Rusland bezit deze wapens om potentiële tegenstanders, in het bijzonder het Westen, af te schrikken. Het is zorgelijk dat Moskou in zijn retoriek herhaaldelijk zinspeelt op de inzet van kernwapens. Waarschijnlijk is dit onder andere bedoeld om westerse landen te weerhouden van verdere wapenleveranties aan Oekraïne of zich rechtstreeks in het conflict te mengen. De daadwerkelijke inzet van kernwapens kan niet worden uitgesloten, maar is vooralsnog onwaarschijnlijk.

In de aanloop naar de inval beschuldigde Moskou Oekraïne, de Verenigde Staten en andere westerse landen van het voorbereiden van chemische provocaties en het in stand houden van een geheim biologisch wapenprogramma. Moskou is sindsdien niet meer gestopt met het uiten van deze beschuldigingen en gebruikt media, diplomatieke kanalen en internationale organisaties om deze boodschap kracht bij te zetten. Tevens verkondigt Moskou bij vlagen dat Oekraïne zich nucleair zou willen bewapenen, of een aanval met een zogeheten 'vuile bom' zou willen uitvoeren. Dergelijke uitlatingen missen echter een feitelijke onderbouwing.

Afbeelding 1: Kaart van de door Rusland illegaal geannexeerde provincies en frontlinie medio februari 2023.

Heimelijke beïnvloeding

Oekraïne is samen met het Westen doelwit van een Russische informatieoorlog. Moskou richt zich echter allereerst op het creëren en behouden van draagvlak voor de oorlog in Oekraïne onder de bevolking in Rusland en de Donbas. Het Kremlin blokkeert socialemediakanalen om kritische geluiden uit het buitenland te weren en het publieke debat over de oorlog in Oekraïne te domineren.

Moskou zet onder meer staatsmedia, bekende Russen, opiniemakers, websites, oorlogsveteranen, bloggers en vluchtelingen uit de Donbas in om het eigen Kremlin-verhaal te versterken en om critici, Oekraïne en het Westen in een ongunstig daglicht te plaatsen. Oekraïne wordt hierbij aanhoudend neergezet als een land zonder bestaansrecht, dat door Rusland bevrijd moet worden van zijn 'nazistische leiders'. Het Westen en met name de NAVO worden afgeschilderd als nietsontziende agressors die hun vizier richten op Rusland.

Waar Moskou zich kort na de start van de invasie voornamelijk richtte op het eigen publiek en Oekraïne, probeert het inmiddels ook het Westen heimelijk te beïnvloeden ten aanzien van de invasie. Daarnaast richt Moskou zijn pijlen op Azië, Afrika en Latijns-Amerika om steun te verwerven voor zijn acties. Moskou presenteert de oorlog in Oekraïne als 'daad van verzet tegen een oneerlijke, door het Westen gedomineerde en door de Verenigde Staten geleide, wereldorde'. Bovendien poogt Moskou westerse democratieën en samenwerkingsverbanden zodanig te destabiliseren, dat deze in de Russische perceptie geen dreiging meer kunnen vormen.

Rusland maakt gebruik van een breed instrumentarium om het verhaal dat het wil neerzetten bij een westers publiek over het voetlicht te brengen. Dit instrumentarium omvat onder meer:

- De inzet van Russische staatsmediabedrijven als RT en Sputnik.
- Het kopen en plaatsen van artikelen in westerse media.
- Het fabriceren van video's op sociale media.
- Het opzetten van Telegram-kanalen.
- Het verspreiden van desinformatie en propaganda via cyberoperaties.
- De inzet van *memes* en *pranksters*¹.
- Het publiceren van gefingeerde buitenlandse overheidsdocumenten en mediawebsites.

De bedenkers en aanjagers van de beïnvloedingscampagnes zijn met name te vinden binnen de Russische overheid, waarbij het Kremlin en inlichtingendiensten een belangrijke rol spelen. Russische beïnvloedingsinspanningen zijn echter afkomstig van een veelheid aan partijen, waarin naast de Russische overheid ook bedrijven, maatschappelijke organisaties of individueel acterende personen een aandeel hebben.

¹ Personen die door imitatie vertrouwelijke gesprekken met westerse en Oekraïense (ex-)politici aanknopen en gevoelige inhoud uit deze gesprekken in de openbaarheid brengen.

Bij het verspreiden van hun verhalen probeert het Moskou in te spelen op Rusland gunstig gezinde sentimenten die leven binnen westerse samenlevingen. Terugkerende thema's binnen de heimelijke Russische beïnvloedingscampagnes gericht op het Westen zijn het 'corrupte Oekraïne', 'falende westerse politiek en media' en de voor het Westen negatieve economische gevolgen van het sanctieregime jegens Rusland.

Moskou geeft zijn beïnvloedingsactiviteiten gestalte door bijvoorbeeld Oekraïense vluchtelingen af te schilderen als criminelen, klaplopers, prostituees of antisemieten. Daarnaast benadrukken de campagnes de economische consequenties van de westerse sancties voor 'de gewone man', discriminatie tegen Russen in het buitenland en vermeend nepnieuws in westerse media over het conflict in Oekraïne. Om het potentiële succes van deze campagnes/beelden te bepalen laat Moskou heimelijk bevolkingsonderzoeken uitvoeren in het Westen om per land de succesansen per propagandathema in kaart te brengen.

De beïnvloedingsactiviteiten van Moskou richten zich niet in gelijke mate op de verschillende westerse landen. Zo lijkt Nederland minder vaak op de Russische radar te staan dan verschillende andere, veelal grotere, Europese landen. Een belangrijk deel van die inspanningen is gericht op Duitsland. Moskou toont een niet-aflatende inzet om het publieke debat daar te beïnvloeden op verschillende voor Rusland belangrijke thema's. Succesvolle Russische beïnvloeding ten aanzien van Duitsland kan vanwege de grote mate van verwevenheid van Duitse en Nederlandse (veiligheids-)belangen in veel gevallen ook Nederland schaden.

De effectiviteit en dreiging van de Russische beïnvloedingscampagnes richting het Westen zijn lastig meetbaar. Ook slaan sommige beïnvloedingspogingen in opzet en uitvoering de plank mis en bereiken ze vaak niet het bedoelde publiek. Niettemin kan Russische heimelijke beïnvloeding door het verspreiden van foutieve informatie en het gebruik van valse voorwendselen het vertrouwen van de Nederlandse bevolking in de overheid, de Nederlandse steun aan Kyiv en de maatschappelijke cohesie ondermijnen.

Daarnaast dient de Russische intentie tot destabilisering en het zaaien van verdeeldheid serieus te worden genomen. Deze serieuze intentie geeft, gecombineerd met de in het verleden meermaals gebleken capaciteit van Rusland om op het juiste moment toe te slaan, aanleiding tot aanhoudende alertheid van westerse samenlevingen op Russische beïnvloedingspogingen.

Misleiding om de democratie te schaden

Moskou probeert de beeldvorming over Rusland en het Westen onder meer via de twee pranksters Vovan en Lexus naar zijn hand te zetten. Vovan en Lexus hebben sinds 24 februari 2022 meermaals succesvol vertrouwelijke gesprekken met westerse politici aangeknoopt en opgenomen, door zich voor te doen als Oekraïense hoogwaardigheidsbekleders. Met deze acties weet het duo politici soms gevoelige uitspraken te ontlokken over bijvoorbeeld de westerse steun aan Oekraïne. Vovan en Lexus publiceren de opgenomen fragmenten vervolgens online of in hun eigen talkshow. Deze onthullingen worden vervolgens met name door Russische staatsmedia publicitair uitvergroot gericht op een binnenlands publiek.

Moskou wil met het openbaar maken niet alleen inzage in vertrouwelijke westerse informatie geven, maar ook het vertrouwen in een betrouwbare, integere democratie aantasten. Op deze manier heeft het duo vertrouwelijke uitspraken van onder meer twee Britse ministers, voormalig president van de Verenigde Staten George W. Bush en een reeks burgemeesters van Europese hoofdsteden in de openbaarheid gebracht.

Afbeelding 2: De twee pranksters Vladimir Kuznetsov "Vovan" (L) en Alexey Stolyarov "Lexus" (R).

Spionage

De oorlog in Oekraïne zorgde voor extra aandacht voor de activiteiten en dreiging van de Russische inlichtingendiensten in en tegen Nederland en onze bondgenoten. In reactie op de invasie in Oekraïne besloten veel westerse landen tot het uitzetten van Russische inlichtingsofficieren. Gezamenlijk zetten Europese landen in de eerste helft van 2022 enkele honderden Russische inlichtingsofficieren uit. Deze waren onder een diplomatieke dekmantel werkzaam op Russische vertegenwoordigingen.

Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken verklaarde op 29 maart 2022 zeventien medewerkers van de Russische diplomatieke vertegenwoordigingen in Nederland tot persona non grata (PNG)², waarna ze begin april met hun gezinnen ons land verlieten. Deze medewerkers waren in werkelijkheid inlichtingsofficieren van de Russische inlichtingendienst SVR en de militaire inlichtingendienst GRU, die onder diplomatieke dekmantel in Nederland waren gestationeerd. Ze verrichtten hun werkzaamheden vanaf de Russische ambassade en het Russische consulaat in Den Haag. Een aantal van hen was actief vanuit de Russische handelsvertegenwoordiging in Amsterdam. Niet eerder werden in Nederland zoveel inlichtingsofficieren gelijktijdig uitgewezen vanwege spionage.

Door de uitwijzing van de inlichtingsofficieren uit Nederland raakten de Russische diensten een aanzienlijk deel van hun capaciteit kwijt om in Nederland inlichtingenactiviteiten uit te voeren. De Nederlandse regering heeft hiermee paal en perk gesteld aan de jarenlange aanwezigheid van Russische inlichtingsofficieren op de Russische diplomatieke vertegenwoordigingen in Nederland. De AIVD en de MIVD werken met andere departementen samen om te voorkomen dat de Russische diensten hun verloren capaciteit op de diplomatieke vertegenwoordigingen in Nederland kunnen herstellen.

Russische spionagedreiging blijft

Het gevaar van Russische spionage en andere inlichtingenactiviteiten voor de Nederlandse nationale veiligheid is met de uitwijzing van deze inlichtingsofficieren niet geweken. Het belang van politieke, economische en militaire inlichtingen over het Westen is voor Moskou alleen maar toegenomen sinds de Russische invasie van Oekraïne en de westerse sancties tegen Rusland. Moskou blijft proberen inlichtingen te verzamelen over het buitenlandse beleid van Nederland ten aanzien van de EU en NAVO om mogelijke scheurtjes in de westerse eenheid te onderkennen en te benutten. Daarnaast zal het zich meer richten op het verkrijgen van inlichtingen over hoogwaardige technologie, die vanwege sancties niet via andere weg is te verkrijgen. In Nederland richten de Russische diensten zich ook op internationale instellingen als de Organisatie voor het verbod op Chemische Wapens en het Internationale Strafhof, onder andere om zicht te krijgen op onderzoeken die naar Rusland worden uitgevoerd.

² Wanneer een diplomaat door het gastland tot persona non grata is verklaard, moet deze binnen korte termijn het land verlaten. Omdat diplomaten absolute immuniteit genieten, is dit doorgaans de hoogste sanctie die kan worden opgelegd tegen diplomaten die ongewenst gedrag vertonen.

Voor de Russische inlichtingendiensten is het Nederlandse beleid ten aanzien van Rusland en de Nederlandse steun aan Oekraïne interessant. In dat kader proberen de Russische diensten zeer waarschijnlijk inlichtingen te verzamelen over de Nederlandse militaire bijdragen aan NAVO-activiteiten bij de NAVO-oostflank, de leveranties van militair materieel aan Oekraïne en trainingen aan Oekraïense militairen.

Niet-diplomatieke inlichtingenactiviteiten

Rusland zet ook inlichtingsofficieren zonder diplomatieke dekmantel in om inlichtingenactiviteiten te ontplooiën in Nederland. In april 2022 probeerde de GRU het Internationaal Strafhof in Den Haag te infiltreren door een GRU-inlichtingsofficier met een vervalste Braziliaanse identiteit hier stage te laten lopen. Tijdens deze stage had hij informatie kunnen verzamelen over onderzoeken naar mogelijke Russische oorlogsmisdaden in Oekraïne. Ook had hij die onderzoeken mogelijk kunnen beïnvloeden. De Rus is direct na zijn aankomst op Schiphol tot ongewenst vreemdeling verklaard en teruggestuurd naar Brazilië.

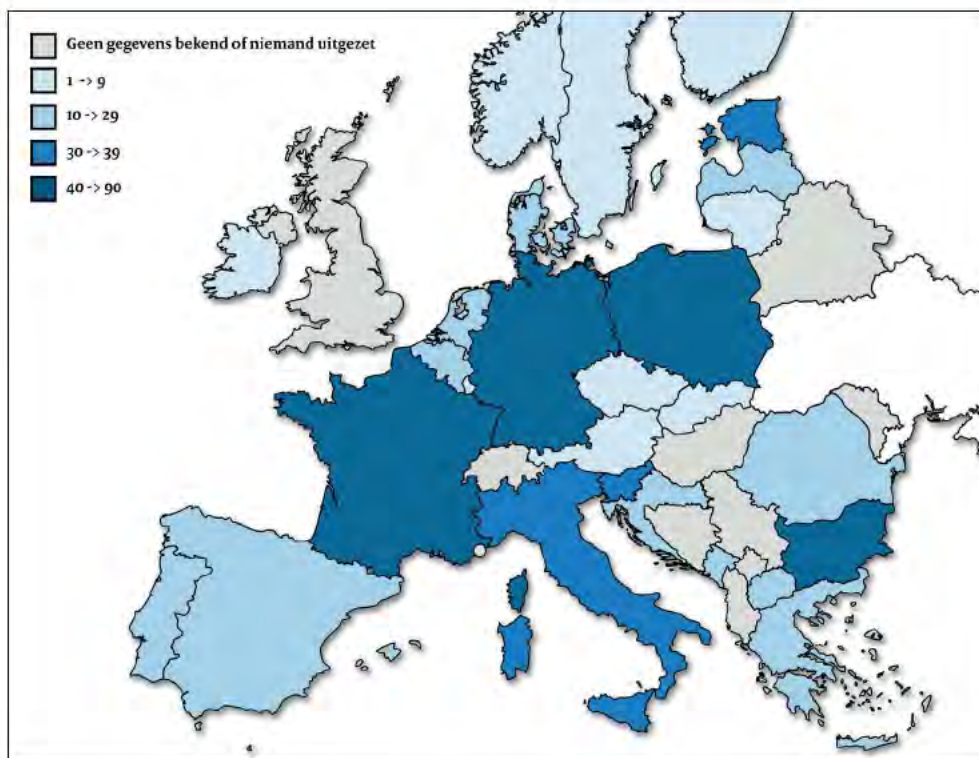
Russische inlichtingendiensten zijn ook betrokken bij het ontduiken van westerse sancties via dekmantelbedrijven. Russische bedrijven zijn voor hun productieproces in belangrijke mate afhankelijk van westerse technologie en goederen. Mede vanwege de westerse sancties ondervinden Russische producenten problemen met het verkrijgen van onderdelen en materialen. Daarom worden de Russische inlichtingendiensten ingezet om door het Westen gesanctioneerde goederen op een heimelijke manier aan te schaffen en te transporteren naar Rusland.

In de regel gaat het om zogeheten dual-usegoederen. Dit zijn civiel geproduceerde goederen die ook voor militaire doeleinden kunnen worden ingezet. De Russische diensten gebruiken verschillende schaduwconstructies, zoals dekmantelbedrijven buiten Rusland, om de herleidbaarheid naar Rusland te verhullen. Het gevolg is dat Rusland mogelijk de westerse sancties en handelsbeperkingen kan omzeilen om zo alsnog de benodigde technologie en materialen te verwerven.

Sabotagedreiging richting Nederland

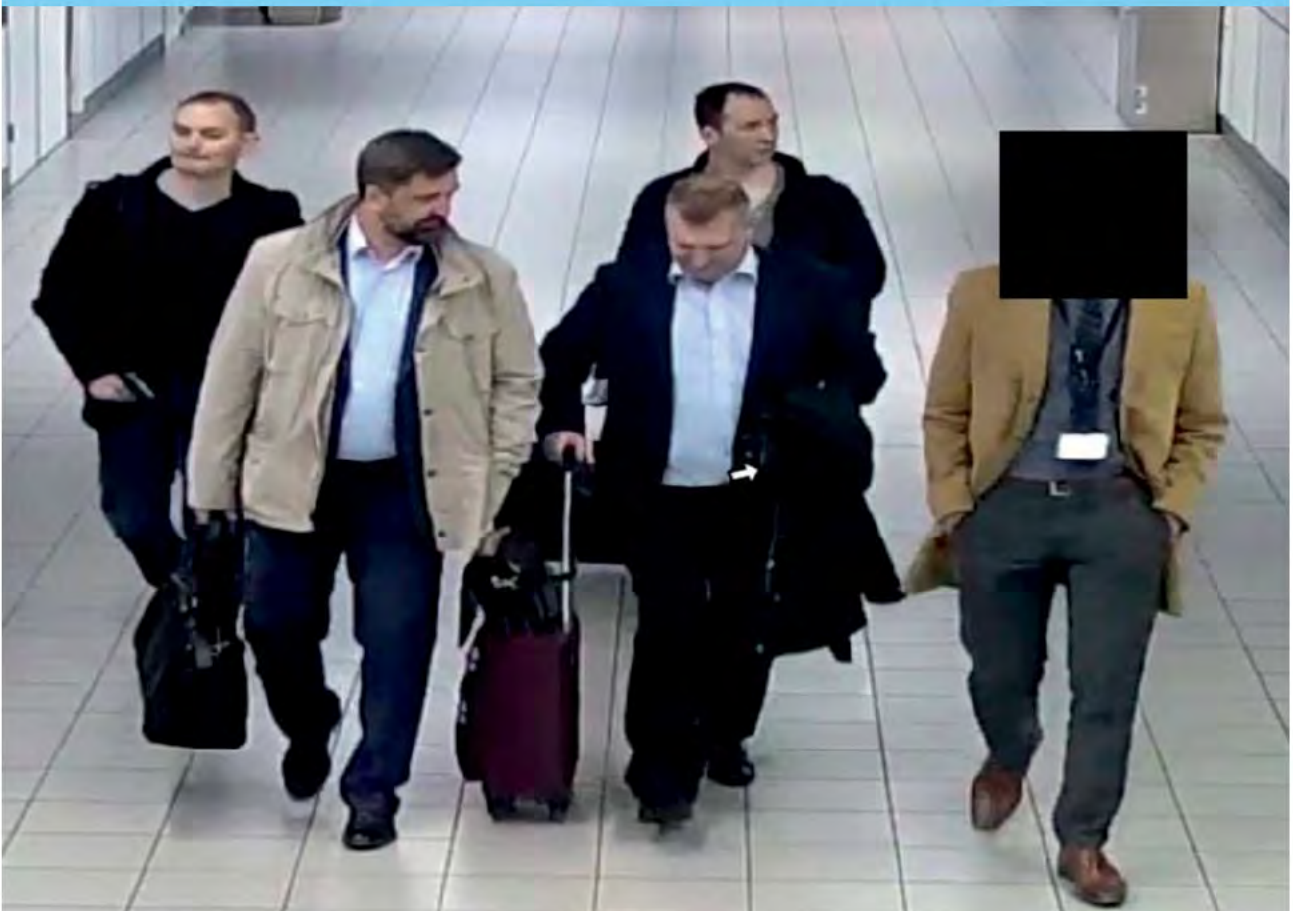
De Nederlandse vitale maritieme infrastructuur in de Noordzee, zoals internetkabels, gasleidingen en windmolenparken, kan kwetsbaar zijn voor sabotage. Rusland brengt deze infrastructuur heimelijk in kaart en onderneemt activiteiten die duiden op spionage en voorbereidingshandelingen voor verstoring en sabotage.

Een dergelijke fysieke dreiging richting andere vitale sectoren, zoals drinkwater- en energievoorziening, is ook voorstelbaar, zolang dergelijke aanslagen heimelijk kunnen worden uitgevoerd. Het kan voor Rusland nuttig zijn om fysieke verstoring en sabotage voor te bereiden. De MIVD en AIVD informeren organisaties die verantwoordelijk zijn voor organisatie en uitvoering van beveiligingsmaatregelen om de weerbaarheid van Nederlandse vitale processen te vergroten.

Afbeelding 3: Aantallen uitgewezen Russische ambassademedewerkers, inclusief inlichtingenofficieren in 2022. In grote landen waren op voorhand doorgaans meer Russisch ambassademedewerkers aanwezig. In het Verenigd Koninkrijk hebben in 2018 al grootschalige uitzettingen plaatsgevonden na de vergiftiging van Sergej Skripal en zijn dochter.

Russische cyberoperaties

Russische inlichtingen- en veiligheidsdiensten hebben zich voor en tijdens de oorlog op grote schaal schuldig gemaakt aan digitale spionage, sabotage en beïnvloeding tegen Oekraïne en NAVO-bondgenoten. Het tempo van Russische cyberoperaties ligt hoog en veel van deze pogingen zijn nog niet openbaar bekend geworden. De Oekraïense en westerse digitale verdediging heeft tot nu toe de impact van voortdurende Russische aanvalspogingen kunnen beperken. Gedurende de oorlog is ook gebleken dat Rusland moeite heeft om cyberoperaties te synchroniseren met andere militaire operaties, zoals luchtaanvallen.

Veruit het grootste deel van de Russische cyberoperaties is gericht op spionage om militaire, diplomatieke en economische informatie van zowel Oekraïne als NAVO-bondgenoten te bemachtigen. Rusland probeert bijvoorbeeld Oekraïense militaire netwerken en systemen binnen te dringen om tactische inlichtingen te vergaren, zoals de locaties van militair materieel en personeel. De doelwitselectie is echter zeer breed, waardoor ook Oekraïense organisaties slachtoffer zijn die geen directe rol spelen in het verloop van de oorlog of politieke besluitvorming.

Ten aanzien van de NAVO richt de Russische inlichtingenbehoefte zich onder meer op militaire steun die via NAVO-bondgenoten aan Oekraïne geleverd wordt. Ook de Nederlandse krijgsmacht, ministeries en ambassades zijn afgelopen jaar doelwit geweest van (onsuccesvolle) cyberspionagepogingen.

Cybersabotage

De Russische cybersabotagecampagne tegen Oekraïne is de meest grootschalige en intensieve uit de geschiedenis. Moskou probeert regelmatig om Oekraïense vitale infrastructuur digitaal te saboteren en voert voortdurend aanvallen met wiper malware³ uit. De aanhoudende en zeer hoge druk die Rusland hiermee uitoefent vereist constante waakzaamheid van Oekraïense en westerse verdedigers.

Grootschalige ontwijking is tot nu toe echter uitgebleven en de gevolgen van cybersabotage vallen in het niet bij de impact van fysieke militaire operaties. Het potentieel van cyberoperaties kan door Rusland niet volledig benut worden. Rusland heeft waarschijnlijk moeite om cyberoperaties te synchroniseren met andere militaire operaties, zoals luchtaanvallen. Ook worden de meeste Russische digitale aanvalspogingen voortijdig opgemerkt of snel verholpen, dankzij vergaande Oekraïense monitoring-, detectie- en responsmaatregelen. Hierbij krijgt Oekraïne significante hulp van bijvoorbeeld westerse inlichtingendiensten en bedrijven.

Het succes van de Oekraïense digitale verdediging is echter niet gegarandeerd. Waarschijnlijk kan dit succes alleen volgehouden worden zolang de westerse steun net zo intensief en adaptief blijft als de cyberoperaties van de Russische inlichtingendiensten.

³ Kwaadaardige software die informatie wist.

Digitale beïnvloeding

Informatieconfrontatie - waaronder beïnvloeding door misleiding, desinformatie, en cyberoperaties - speelt een centrale rol in de Russische wijze van optreden. Dit wordt voor een belangrijk deel uitgevoerd via digitale middelen om onder meer psychologische schade te veroorzaken. De Russische inlichtingendiensten zijn er bijvoorbeeld enkele malen in geslaagd om de controle over uitzendingen van Oekraïense media tijdelijk over te nemen en Russische boodschappen uit te zenden. Aansluitend werden de systemen van deze media digitaal gesaboteerd. Daarnaast zijn Russische cybersabotagepogingen tegen bijvoorbeeld de stroomvoorziening waarschijnlijk vooral gericht op het ondermijnen van het Oekraïense moreel.

Om hun betrokkenheid te verbergen bij het heimelijk verspreiden van desinformatie en propaganda via digitale kanalen, passen Russische inlichtingendiensten veel technieken toe die zij ook voor cyberoperaties gebruiken. In het geval van de Informatieoperatietroepen (VIO) van de Russische militaire inlichtingendienst GRU zijn het zelfs deels dezelfde eenheden die voor zowel cyberoperaties als heimelijke beïnvloeding verantwoordelijk zijn.

Impact van de oorlog op de Nederlandse samenleving

De Russische energiepolitiek

Moskou probeert de Europese energiemarkt te verstoren door zijn gastoevoer naar Europa te beperken, waardoor de krapte op de Europese markt toeneemt en gasprijzen stijgen. Voor Moskou is energielevering een middel om politieke doelstellingen te behalen. Sinds de oorlog in Oekraïne stelt Moskou zijn politieke belangen boven het economische belang dat met zijn gasexport gemoeid is. Gazprom, het Russische staatsbedrijf dat verantwoordelijk is voor de export van Russisch gas naar Europa, wijt de afnemende levering aan sancties en het wegvallen van de Nord Stream pijpleiding. Het is echter onwaarschijnlijk dat de toevoervermindering alleen een dergelijke praktische oorzaak heeft.

Moskou voert een doelbewuste strategie om Europa via de gasafhankelijkheid maximaal onder druk te zetten. Op deze manier hoopt Moskou uiteindelijk Europa te bewegen de steun aan Oekraïne en de sancties tegen Rusland te beëindigen. Moskou ziet dat zijn positie als energiemacht op de langere termijn kwetsbaar is. Met het afknippen van de energietoevoer probeert Moskou Europa op de knieën te krijgen, voordat de Europese Unie (EU) in staat is om Rusland duurzaam af te stoten als energieleverancier. De Russische strategie had als gevolg voor Nederland dat mede hierdoor in 2022 de energierekening en de inflatie opliepen.

Gevolgen conflict voedingsbodem voor anti-institutioneel extremisme

De nationale veiligheid wordt al enige tijd bedreigd door de verspreiding van anti-institutioneel extremisme.⁴ Dit extremisme uit zich in een narratief over een zogenaamde kwaadaardige elite. Deze elite zou controle hebben over alle invloedrijke instituties en deze macht gebruiken om het 'gewone volk' te onderdrukken. Daartoe zou deze elite verschillende crises verzinnen om haar onderdrukkende beleid en acties te legitimeren, zoals de coronapandemie, de stikstofcrisis, maar ook het conflict in Oekraïne. Veel Nederlanders worden momenteel geconfronteerd met de gevolgen van de inflatie door de stijgende gasprijzen. Anti-institutioneel extremisten zien dit niet als een gevolg van het conflict maar als middel van de kwaadaardige elite om de bevolking te onderdrukken. Op deze wijze heeft het conflict in Oekraïne, net als de coronapandemie, waarschijnlijk bijgedragen aan de groei van het anti-institutioneel extremisme in Nederland.

Het is overigens opvallend dat de extremistische anti-institutionele beweging overwegend pro-Russisch is, waarbij president Poetin wordt afgeschilderd als 'verlosser' in de strijd tegen de kwaadaardige elite in het Westen. Hoewel deze pro-Russische houding niet per se bijdraagt aan de verspreiding van het narratief, omdat Nederlanders overwegend pro-Oekraïens of neutraal zijn ten aanzien van het conflict, maakt deze pro-Russische opstelling deze extremistische beweging waarschijnlijk wel vatbaarder voor Russische heimelijke beïnvloeding.

⁴ Anti-institutioneel extremisme is een fenomeen waarbij personen en groepen zich vanuit ideologisch motief specifiek richten tegen democratische instituties en processen, en daarbij bereid zijn om (niet-)gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen. Voorbeelden van niet-gewelddadige activiteiten zijn systematisch haatzaaien, angst verspreiden, doelbewust desinformatie verspreiden, demoniseren en intimideren, verwerpen van wet en regelgeving, en pogingen om een parallelle samenleving tot stand te brengen waarbij het gezag van de Nederlandse overheid en het rechtssysteem wordt afgewezen.

Geen aanwijzingen voor het uitreizen van groepen Nederlandse extremisten

De AIVD heeft geen aanwijzingen dat (grote) groepen Nederlanders met een extremistische ideologie naar Oekraïne zijn gereisd om daar aan Oekraïense of Russische zijde deel te nemen aan de oorlog. Hoewel onder Nederlandse links- en rechts-extremisten enige sympathie is voor specifieke strijders of strijdgroepen, speelt het conflict in Oekraïne nauwelijks een rol in hun propaganda. Opvallend is wel dat het pro-Poetin sentiment binnen de rechts-extremistische beweging inmiddels is gekanteld omdat de inval haaks staat op de rechts-extremistische opvattingen over soevereiniteit.

Al Qaida en ISIS zullen gevolgen van het conflict waarschijnlijk proberen uit te buiten

Binnen de Nederlandse jihadistische beweging is er nauwelijks aandacht geweest voor het conflict in Oekraïne, maar de gevolgen van het conflict bieden wel kansen voor het mondiaal jihadisme. Ten eerste ervaren jihadistische organisaties een wat grotere bewegingsvrijheid in Syrië als gevolg van de afgenomen Russische activiteiten in het gebied. In het verlengde daarvan heeft het conflict logischerwijs geleid tot een verschuiving van aandacht van krijgsmachten, inlichtingen- en veiligheidsdiensten wereldwijd, waardoor de internationale druk op het jihadisme mogelijk ook iets kan afnemen. Ten tweede, is onder druk van het oorlogsgeweld een aantal van de daar gevestigde aanhangers van het jihadisme Oekraïne ontvlucht en in Europa terecht gekomen. Ten derde, leeft in algemene zin het beeld onder jihadisten dat het in Oekraïne nu eenvoudiger is om aan (automatische) vuurwapens te komen die eventueel ingezet kunnen worden voor terroristische aanslagen. De diensten achten het waarschijnlijk dat Al Qaida en ISIS de bovengenoemde kansen zullen proberen uit te buiten. In hoeverre zij daarin daadwerkelijk slagen is uiteraard onderwerp van onderzoek, met als doel dit te voorkomen. Desalniettemin zijn dit zorgelijke ontwikkelingen omdat de AIVD in de afgelopen maanden enige toename heeft waargenomen van de aanslagdreiging uitgaande van ISIS richting Europa.

Vooruitblik

De hoofdstukken hiervoor zijn een afspiegeling van de inlichtingen over hoe de dreiging vanuit Rusland zich het afgelopen jaar heeft gemanifesteerd. Hoewel het uiteraard onmogelijk is om de toekomst van deze dreiging te voorspellen, kunnen we op basis van deze inlichtingen wel voorstelbare scenario's schetsen. Daarbij is belangrijk om op te merken dat de verdere ontwikkelingen in grote mate afhangen van factoren waar de AIVD en de MIVD geen onderzoek naar doen, zoals de mate van westerse militaire steun aan Oekraïne en het afschrikingsbeleid van de NAVO. Deze vooruitblik beperkt zich daarom tot de factoren die wel op ons onderzoeksterrein liggen en waarover we een gemotiveerde inschatting kunnen maken.

Oorlog in Oekraïne: een uitputtingsslag

Onze vooruitblik voor de korte termijn richt zich primair op het conflict in Oekraïne zelf. De belangrijkste drijfveren voor de ontwikkelingen zijn daarbij de relatieve krachtsverhoudingen van de Oekraïense en Russische krijgsmachten, de bereidheid en mate van Westerse steun voor Oekraïne, de Russische escalatiebereidheid en de bereidheid van Kyiv en Moskou om tot een politieke oplossing te komen. De ontwikkeling op deze factoren laat voor de nabije toekomst een weinig rooskleurig beeld zien.

De oorlog in Oekraïne is verworpen tot een uitputtingsslag waarvan het einde nog niet in zicht is. Op korte termijn zullen de Russische strijdkrachten het initiatief proberen te herpakken met de gedeeltelijke Russische mobilisatie en het opnieuw uitrusten van eenheden. Waarschijnlijk zal echter Rusland noch Oekraïne in staat zijn om op korte termijn al zijn militaire doelstellingen te behalen.

Op dit moment lijkt niemand in een positie van invloed in Moskou serieus te pleiten voor een vreedzaam diplomatiek traject. In het denken van Moskou is iedere winst voor het Westen in Oekraïne automatisch een verlies voor Rusland en daarmee zeer moeilijk te verteren. Het vervolgen van de ingeslagen weg - het militair verslaan van Oekraïne - is in de ogen van Moskou waarschijnlijk de enige denkbare optie, ondanks dat Moskou zich realiseert dat dat doel niet in zicht is. Moskou zal in dat licht waarschijnlijk proberen door middel van nationalistische, antiwesterse en pro-oorlogsretoriek de Russisch bevolking te enthousiasmeren voor de oorlogsinspanning, de economie verder te transformeren tot oorlogseconomie en de militaire samenwerking met landen als Iran en Belarus verder te benutten.

Geopolitieke confrontatie met het Westen

Het verdere verloop van de oorlog in Oekraïne heeft een directe invloed op de verhouding en tegenstellingen tussen Rusland en het Westen op de lange termijn. De belangrijkste factoren van invloed zijn daarbij de Russische houding en escalatiebereidheid aan de ene kant en de mate van westerse cohesie en eensgezindheid aan de andere kant.

Op de langere termijn is het meest waarschijnlijke scenario dat er sprake zal zijn van een voortdurende confrontatie tussen Rusland en het Westen (NAVO en EU). Hoewel het onwaarschijnlijk is dat dit zal escaleren tot een gewapend conflict, is dit wel voorstelbaar. Gezien de positie van Rusland als nucleair bewapende grootmacht, is dit zorgelijk. Een alternatief scenario is voorstelbaar wanneer het Westen geen eenheid bewaart tegenover Rusland. Moskou zou hier waarschijnlijk de conclusie uit trekken dat militaire agressie loont. Dit zal waarschijnlijk leiden tot verdere regionale instabiliteit in Europa en een directe impact hebben op de Nederlandse veiligheid.

De dreiging en activiteiten van Rusland gaan om meer dan alleen de militaire veiligheid van de NAVO en EU. Deze geopolitieke confrontatie is ook van doorslaggevend belang voor de Russische dreiging tegen Nederlandse, Europese en NAVO-veiligheidsbelangen in het civiele domein onder de drempel van het gewapend conflict. Ook onze democratische rechtsorde, onze economische veiligheid, onze kritieke infrastructuur en kennisveiligheid blijven waarschijnlijk een doelwit van Russische dreiging en vragen om waakzaamheid en weerbaarheid.

Tot slot

De oorlog in Oekraïne is in Russische ogen meer dan alleen een regionaal conflict. Het Kremlin en een aanzienlijk deel van de Russische bevolking zien deze oorlog als onderdeel van een strijd tegen het Westen waarbij niet alleen de toekomst van de Russische staat maar ook het voortbestaan van de Russische cultuur op het spel staat.

Ongeacht de uitkomst van de oorlog in Oekraïne zal Rusland waarschijnlijk ook op de langere termijn een dreiging vormen voor Nederland. Ook als dit directe conflict beëindigd is, ziet Rusland - haatdragend, wantrouwig, gefrustreerd en in eigen beleving omringd door vijandige staten – zich waarschijnlijk nog steeds verwickeld in een permanente strijd met het Westen. Dit diepgewortelde gevoel van bedreiging, gecombineerd met het Russische militaire vermogen en het nucleaire arsenaal, maakt Rusland ook op de langere termijn een belangrijke factor van invloed op de veiligheid voor Europa.

Uitleg foto's bij hoofdstukken

- **Hoofdstuk de geopolitieke dimensie**

Russische president Poetin in gesprek met de Russische minister van Defensie Sergei Shoigu en Russische bevelhebber Valery Gerasimov op 27 februari 2022.

- **Hoofdstuk het militaire verloop van de invasie**

Oekraïense tank in Kyiv op 16 maart 2022.

- **Hoofdstuk heimelijke beïnvloeding**

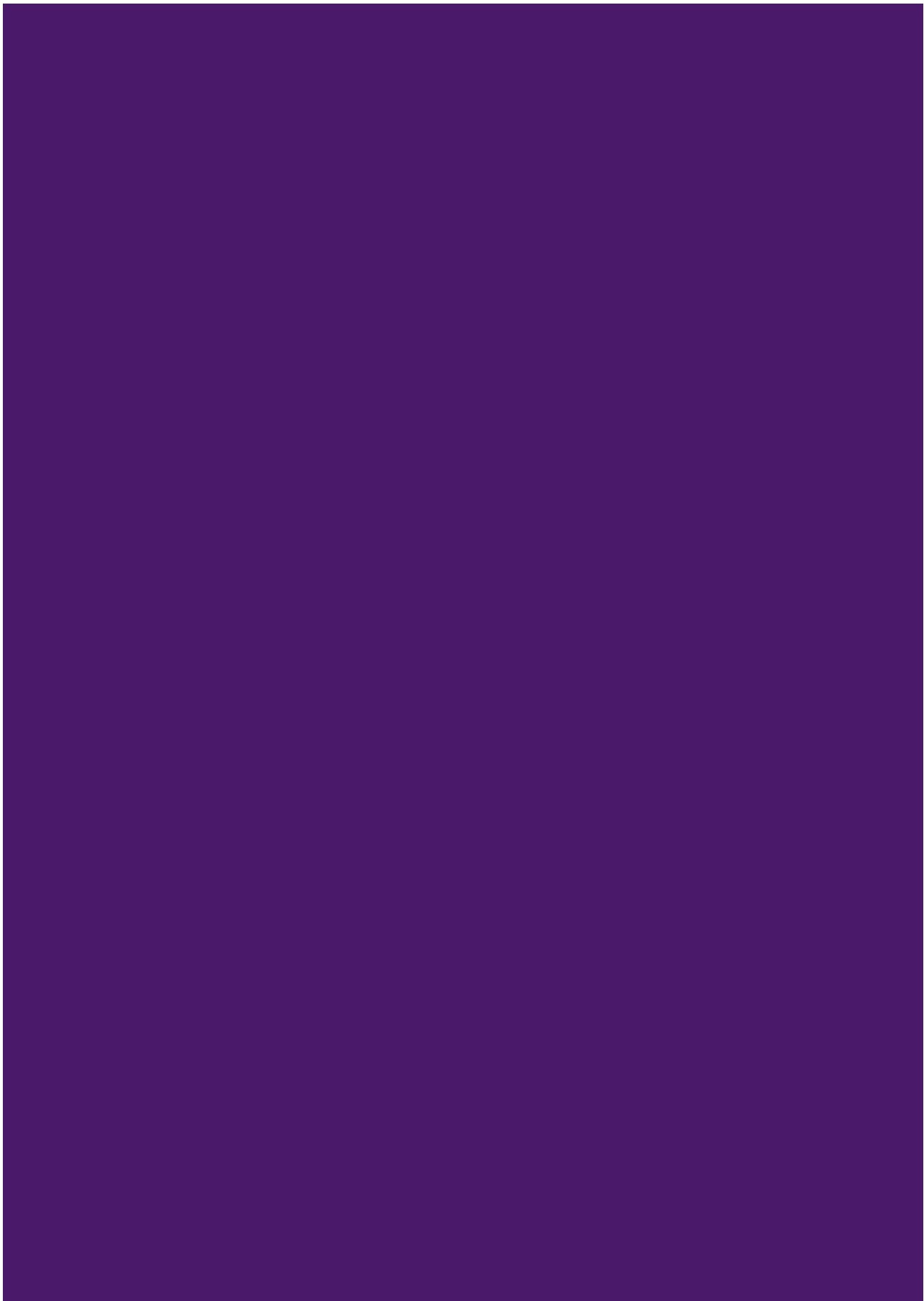
Het Kremlin in Moskou, Rusland.

- **Hoofdstuk spionage**

De Russische ambassade in Den Haag.

- **Hoofdstuk Russische cyberoperaties**

Vier Russische inlichtingofficieren van de Russische geheime dienst die op 10 april 2018 naar Nederland waren gereisd met een diplomatiek paspoort. De Russen hebben op 13 april 2018 geprobeerd om het wifi-netwerk van de Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens (OPCW) in Den Haag te hacken. De MIVD heeft deze hackaanval verhinderd. De inlichtingofficieren zijn daarop het land uitgezet.

Deze publicatie is een gezamenlijke uitgave van:

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst

en

Ministerie van Defensie
Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst

Februari 2023